

A VISELKEDÉS AUTOMATIZÁLT ELEMEINEK SZEREPE ÉS JELENTŐSÉGE A FEGYELMEZETT MAGATARTÁS KIALAKÍTÁSÁBAN

Írta: ZSÁMBÉKI LÁSZLÓ

Az egyik általános iskola nevelőtestületi értekezletén a biológia tanára beszámolt az V. osztályban jelentkező fegyelmezési problémáiról. Előadta, hogy a tanulók igen nyugtalanok a tanítási órán, izegnek-mozognak, különösen azon órarészekben, ahol tényanyag megfigyelések s ezzel kapcsolatos kísérletek, növényboncolások szerepelnek. Felvetette az alsó tagozatos (I—IV. osztályos) nevelők munkájának hiányosságait. Véleménye szerint ezekben az osztályokban a nevelőknek több gondot kellene fordítaniuk a tanulók fegyelmezett magatartásának kialakítására. Hangsúlyozta, hogy a szakrendszerű tanítás mennyiségileg és minőségileg magasabb és bonyolultabb menete nem teszi lehetővé, hogy a szaktanár állandóan a tanulók fegyelmezésének problémáival foglalkozzon. Ezek a problémák akadályozzák a téma feldolgozásának menetét, lekötik, felemésztik a tanár energiáját, és végeredményben erősen befolyásolják a tanítás eredményességét. A kérdést felvető tanár szerint a szakrendszerű tanítás kezdetének idejére (az V. osztálytól kezdődően) az alsó osztály tanítójának már ki kellett volna alakítania bizonyos fegyelmezett magatartást az osztály tanulóiban.

A felszólalást heves vita követte. Az alsó tagozat nevelői tiltakoztak a kérdés ilyen beállítása ellen. Egyes nézetek szerint minden tanárnak magának kell biztosítania a tanítási óra fegyelmét, s ha erre nem képes, nem háríthatja át a felelősséget másra. Az osztályban tanító többi tanár közül néhányan az alsó osztályok tanítóinak védelmében szólaltak fel, s közölték, hogy az ő óráikon nincsenek ezzel az osztállyal fegyelmezési problémáik. A vita során a fegyelmezés, fegyelemre nevelés egyéb kérdései is előkerültek. Különféle vélemények hangzottak el az iskolai fegyelem-megteremtésével kapcsolatosan, amelyek között még a »herbarti lóláb«, a tanulók »megtörése« is megjelent. A biológia tanára által felvetett kérdés azonban elsikkadt, s végeredményben tisztázatlan maradt, hogy vajon a szakrendszerű tanítást végző felső tagozat tanárai, számíthatnak-e az osztály fegyelmét illetően valamilyen eredményre, amelyet az alsóbb osztályokban folyó nevelő munkának kell létrehozni.

Kétségtelenül sok igazság van abban, hogy a tanítási óra fegyelme nagyrészt a tanítást vezető pedagógus munkájától függ, de Makarenkó-

nak is igaza van, hogy a fegyelemre nevelésnek olyan eredményt kell elérnie, amelyben a fegyelmezettség nem időleges magatartási forma (tehát egyik — jól fegyelmezni tudó — tanár tanítási óráján megvan, a másikonál nincs), hanem állandó jellemvonás.

A probléma vizsgálata folyamán meglátogattuk a biológia tanárát az általános iskola V. osztályában. Azt tapasztaltuk, hogy a tanulók valóban erősen nyugtalanok, mondhatnánk fegyelmezetlenek voltak. Ez a fegyelmezetlenség azonban nem valamiféle szándékos, tudatosan helytelen magatartásban jelentkezett. Még csak nem is az unalmas, érdektelen munkára kényszerítés következtében beállt figyelmetlenségből eredő, az energiákat másutt levezetni kívánó fegyelmezetlenség volt. A tanulók szemmel láthatóan nagy érdeklődéssel figyelték a téma feldolgozásának menetét, s abban aktívan részt vettek. A helyes metodikai eljárásoknak megfelelően a tanulók az előttük lévő növény részeit vizsgálgatták, boncolták, a tanár irányításával megállapításokat tettek stb. — Eközben azonban nem tudtak nyugodtan maradni, ülve dolgozni. Felálltak a padban, néhányan átmentek egy másik tanulóhoz, állandó halk beszéd hallatszott. Némelyik tanuló a széken hintázott, mások lábaikat lóbálták, csaknem mindegyikük állandóan forgott és mozgott ide-oda. Többen hátranézegettek, időnként megjegyzéseket tettek szomszédaik felé.

Bár úgy látszott, hogy ez a viselkedés a fegyelemmel való szándékos nemtörődés volt, mégis azt kellett megállapítanunk, hogy itt főképp az önuralom hiányáról van szó. Ezek a tanulók egyszerűen nem tudtak uralkodni mozgásimpulzusaik felett. Minden figyelem-eltérítő ingerre azonnal reagáltak, s ahhoz, hogy munkájuk szét ne szóródjon, hogy megfigyeléseik tervszerűek legyenek, hogy együtt haladjanak a többivel, valóban a tanár állandó és egyénenkénti figyelmeztetéseire volt szükség. Ez kétségtelenül megtörte a tanulók megfigyeléseinek tervszerű és logikus menetét, még hozzá sokszor megtörte. Ha a tanulóiban (természetesen nem valamennyi tanulóról, de az osztály tagjainak jó részéről volt szó) az önuralom nem hiányzott volna, jobb és eredményesebb munkát érhetett volna el a tanár a megfigyelt tanítási órán.

Fenti példánk felveti az önuralom, s ezen belül a helyes szokások kialakításának kérdését iskolai tanulóink fegyelmezett magatartását illetően.

Mindenekelőtt — anélkül, hogy teljességre törekedhetnénk — meg kell vizsgálnunk az önuralom néhány fogalmi jegyét.

Ennek a lelki sajátosságnak a megértéséhez a cselekvések lélektani elemzése vezet el. Vannak olyan cselekvések, amelyeket valamilyen vágy vagy ösztönözés vált ki, akarati elhatározás nélkül. Ezeket impulzív vagy vágycselekvéseknek szoktuk nevezni. Ilyen esetekben nem állíthatjuk azt, hogy az egyén rendelkezik a cselekvés feletti uralommal, tehát ilyenkor »önuralomról« nincs szó. Sőt, amennyiben az egyén cselekvései nagy részben ilyen impulzív cselekvések, vagyis az egyén felett vágyai és ösztönei, ösztönzései uralkodnak, »impulzív egyéniségről« is szoktunk beszélni. Amennyiben viszont az egyén valamely cselekedetét vágy különösen, ha legtöbb cselekedetét akarati elhatározás irá-

nyítja és ellenőrzi, akkor az egyén ura cselekedetének. Ilyenkor beszélünk önuralomról.

A lélektan tehát általában olyan lelki magatartást ért önuralmon, amelyben a cselekvés a tudat ellenőrzésével megy végbe. Ugyancsak az önuralom lényeges jegyeként emeli ki azt aényt, hogy ilyen esetekben olyan vágyakat vagy ösztönzéseket (impulzusokat) ellensúlyoz, illetőleg győz le az akarat, amelyek az illető cselekvés zavartalan. egyensúlyát veszélyeztetik. [1]

A marxista lélektan a magatartás tudatossága mellett nagy figyelmet szentel a magatartás automatizált elemeinek is. Az önuralom nem minden eleme tudatos. Vannak olyan »beidegzések«, készség és szokás jellegű elemek, amelyek kezdetben tudatosak és akaratiak voltak ugyan, de bizonyos helyzetek, illetve bizonyos nevelési hatásokra való tudatos és akaratlan reakciók igen sokszor bekövetkező ismétlődései folytán időlegesen idegkapcsolatok, feltételes reflexsorozatok, dinamikus sztereotípiák alakultak ki belőlük, amelyek később, mint szokások, automatizáltan működnek. Az automatizációkon tehát a készségek és szokások együttesét értjük. A készség nem más, mint a tudatos tevékenység automatizált komponense, amely feltételes reflexkapcsolatok rendszere, tehát olyan cselekvésrészlet, amely automatizáltan, vagyis a tudat közvetlen ellenőrzése nélkül megy végbe. A szokás lényegében az a hajlamosság vagy tendencia, hogy bizonyos automatizált műveleteket elvégezzünk. A szokás ezek szerint nem más, mint olyan feltételes reflex-lánc, melynek lefutása a dinamikus sztereotípiák törvényei szerint, egy »indító« jelzéssel kiváltható. [2] Az önuralomban szerepet játszó automatizációkon tehát olyan cselekvés-részleteket értünk, amelyek »önmaguktól«, automatikusan peregnék le, amikor egy bizonyos meghatározott helyzet »indító« jelzéseként hat.

A fegyelemre nevelésről szóló, egyébként gazdag, neveléstudományi szakirodalom ez ideig még igen kevés figyelmet fordított a fegyelmezett magatartás automatizált elemeire, s ezek jelentőségére. Véleményünk szerint ennek oka főként abban rejlik, hogy a fegyelemre nevelés módszertana a marxista pedagógia egyik tételének helytelen értelmezése folytán meglehetősen félresiklott és bizonyos értelemben egyoldalúvá vált.

A. Levsin [3] mutatott rá először, hogy az a vitathatatlan tétel, mely szerint a szocialista iskola tudatos fegyelemre neveli a tanulókat, a tankönyvek, tanulmányok és módszertani útmutatások szerzőinek tudatában a tudatosság és fegyelem viszonyának helytelen módszertani értelmezéséhez, a fegyelem problémája társadalom-politikai és pedagógiai oldalának bizonyos összekeveréséhez vezetett.

Neves, tekintélyes szerzők műveit elemezve állapítja meg annak a tévedésnek gyökerét, hogy a tanuló gondolkozása az az alap, melyből fegyelmezettsége kifejlődik. Bebizonyítja, hogy nemcsak az iskolai nevelés gyakorlatának, hanem a materialista lélektannak is ellentmond az az elmélet, mely feltételezi, hogy a tanulók gondolkodása, tudatossága annyira fejlett, hogy a fegyelem jelentőségére vonatkozó magyarázatok felfogásán túl, erre vonatkozó ismereteiket át is tudják alakítani határozott, fegyelmezett magatartássá.

Ennek a tévedésnek szinte általános elterjedése, és a szocialista pedagógiai irodalomba való elég mély begyökeresedése a nevelés gyakorlatát is annyira »megfertőzte«, hogy nemcsak az általános iskolai, hanem az óvodai nevelés gyakorlatában is a tudatosításon keresztül történő fegyelemre nevelést igyekeztek megvalósítani, természetesen igen kevés eredménnyel. Mindez annál érthetlenebb, mert Makarenko, a kommunista nevelés módszertanának egyik, világviszonylatban is jelentős úttörője, világosan és többször aláhúzza [4], hogy a fegyelmezetség, mint emberi tulajdonság, közvetlenül az ember tapasztalataiból, tevékenységéből nő ki. A fegyelem »tudatossága« Makarenko kifejtésében is annyit jelent, hogy a fegyellemmel »együtt kell járnia« a fegyelem szükség-szerűségének, hasznos és kötelező voltának, politikai jelentősége megértésének, de semmiképpen sem jelenti azt, hogy a fegyelmezett magatartásnak a fegyelem szükségességének felismeréséből kell folynia. Makarenko igen világosan bebizonyította, mennyire téves úton jár az a nevelő, aki úgy véli, hogy ha valakit meggyőz a fegyelem értékéről és szükségességéről, azzal az illetőt fegyelmeztette is nevelte.

Éppen az ilyen téves nézetek miatt kívánunk foglalkozni az alábbiakban a fegyelmezett magatartás készségeivel és szokásaival, azaz automatizált elemeivel, annak hangsúlyozásával, hogy az önuralomban a legnagyobb jelentősége természetesen a tudatos, akaratilag erőfeszítéseknek van, azonban igen nagy a szerepük és jelentőségük az automatizációknak is.

Az automatizációk elsősorban a gyermekek önuralma tekintetében nagy jelentőségűek; náluk még fejletlen a tudatos, akaratilag erőfeszítésekre való képesség. De az automatizációk jelentősége nem sokban csökken a felnőtteknél sem. Tudvalevő, hogy ezek az automatizációk a tevékenységben a tudat tehermentesítésének az eszközei, így tehát a felnőtt embernél is az a helyzet, hogy ha nincsenek meg az önuralom alapjait képező automatizációi, akkor sokkal nagyobb akaratilag erőfeszítésekre van szüksége, hogy uralkodjék érzelmei és motorizmusa fölött.

Az előljáróban közölt iskolai példa elemzésére visszatérve még egyszer hangsúlyoznunk kell, hogy a biológia órán tapasztalt »fegyelmezetlenség«, nem a tanítási órát szándékosan zavarni akaró tudatos cselekvésekben nyilvánult meg, hanem olyan impulzus-cselekvésekből tevődött össze, amelyeket a tanulók akaratilag nem fékeztek, nem fékezhettek le. Nem azért; mert nem »akarták« megszüntetni, hanem azért, mert »nem is gondoltak« megszüntetésére, tehát tudatuk ezen impulzív-cselekvések helyességével vagy helytelenségével nem foglalkozott, egyszerűen nem is irányulhatott rá, hiszen tudatukat a számukra »érdekes« (tudat-lekötő) foglalkozás, a növény-boncolás vette igénybe.

Ezt a megállapításunkat igazolja az a megfigyelésünk is, hogy a tanár egyénenkénti figyelmeztetéseire azonnal és minden ellenállás nélkül abbahagyták a kifogásolt cselekvést, mozgást. Amint ugyanis a tanár közreműködésével ezen impulzív-cselekvésük tudatmezejükre került, ezek helytelensége is nyilvánvaló lett előttük, s akaratlagosan megszüntették.

Abban az esetben azonban, ha a tanulóknak meg lettek volna az önuralom automatizációi (a belső gátlások rendszeréből álló fékezés készségei), akkor, a tanár figyelmeztetése nélkül, tudatuknak a tanulmányi

foglalkozásról való elterelődése nélkül, megakadályozták, illetve kiküszöbölték volna ezeket a zavaró mozgásimpulzusokat.

Tehát a tanulók fegyelmezett magatartásában szerepet játszó automatizációk egyrészt lehetővé teszik az önuralom megszületését ott, ahol a tudatos, akaratú erőfeszítésekre való képesség még kis mértékben jelentkezik, másrészt tehermentesítik a tudatot. — Ennek neveléslektani konkluziója az, hogy az a tanuló, akinek tudatát vagy akaratú erőfeszítéseinek nagy részét igénybe veszi fegyelmezett magatartásának, önuralmának állandó fenntartása, sokkal kisebb mértékben és eredményességgel tud részt venni az iskolai ismeretszerzés munkájában, míg az a tanuló, akinek önuralma igen nagy mértékben támaszkodik a kialakított automatizációkra, tudatát teljes vagy sokkal nagyobb mértékben képes az iskolai munka (bemutatott tények megfigyelése, különféle gondolkodási műveletek stb.) végzésébe bekapcsolni.

Az automatizációknak (a fegyelmezett magatartás automatizált elemeinek) ezen nagy jelentősége miatt nem érdektelen megvizsgálnunk azt sem, hogy miképpen lehet ezeket tervszerűen kialakítanunk az iskoláskorra, és miképpen fejleszthetjük tovább őket az iskolában. Természetesen nem lehet szó arról, hogy egy ilyen rövid tanulmány keretében ennek a kérdésnek minden részletére kiterjedjünk, inkább arra szeretnénk rámutatni, milyen feladatok állnak itt a szülői ház, az iskolás kor előtti nevelőintézmények (bölcsőde, óvoda), s az általános iskola nevelésének területén. Az is a célunk még, hogy ennek kapcsán hangsúlyozzuk azt, hogy bizonyos nevelési feladatok megoldásában több nevelőintézmény együttes és tervszerű összehangolt munkájára van szükség. — A pedagógiai szakirodalomban még kevés tanulmány van, amely egyes nevelési részfeladatok teljesítésének kérdését perspektívájában szemléli.

*

A fegyelmezett magatartás automatizált elemeinek kialakítása a marxista lélektannak a magasabb idegműködésekről szóló pavlovi tanai alapján történik. Ezt hangsúlyozza Vincze László is, amikor azt írja, hogy »amint a fiziológiai kutatások nyomán bizonyos felismerések alapján megtanul az ember helyesen táplálkozni, hasznosan és kellemesen dolgozni és pihenni — a pedagógia a feltételes reflexek keletkezésének és működési törvényeinek felismerésével megtaníthatja az embert a helyes magatartásra.« [5] Valóban igaz, hogy az ember életének szokásrendje a feltételes reflexek törvényei szerint alakul ki, s ez nem megy másként, mint hogy sok nevelői ráhatás — legyen az szóbeli vagy más — megfelelő rendszerben (módszer!) történő alkalmazásával a feltételes reflexláncolatok egész hálózatát, a dinamikus sztereotipiák rendszerét építi ki a gyermekben, az izgalom és gátlás rendszerét, amely bizonyos magatartási formákat automatizálttá tesz.

Ennek figyelembevételével a fegyelmezett magatartás kialakításának nagy távlati menete, a csecsemőkortól a felnőtt korig úgy tekinthető, hogy ebben a folyamatban kezdetben az automatizációk kialakításán van a hangsúly, amelyet mint kiegészítő jelenség (a lehetőség határain belül) kísér a tudatosítás, bizonyos idő után a tudatos részen van a hangsúly,

amelyet mint kiegészítő jelenség kísér az automatizációk további erősítése.

Az átváltás időbeli pontos meghatározása nem lehetséges, annál kevésbé, mert ez nem hirtelen, rövid idő alatt történik, hanem hosszabb »átszíneződés« útján. Amennyiben a nevelés kezdettől (a csecsemőkortól kezdve) helyes, akkor az átmenet a 9—12 éves korra (általános iskola III—VI. osztály) eshet. De ha a fegyelmezett magatartás, az önuralom kialakítása helytelenül indult, s mondjuk az általános iskola I. osztályában foghattunk csak hozzá (a szülői ház vagy az iskolás kor előtti intézményes nevelés hibájából) a rendszeres menethez, akkor az átváltás esetleg 14—16 éves korban következhet be, az általános iskola befejeztével, a középiskolai oktatás keretében. Ez utóbbi esetben tehát az általános iskola mindkét tagozatán; az alsó és felső osztályokban is összehangolt közös feladat az automatizációk kiépítése, természetesen nagyobb mértékű tudatosítással.

Az első szakaszban a külső vezérlés — egy másik egyén akarata — irányítja az egyén helyes magatartását. A nevelőnek azonos helyzetekben ismétlődő azonos követeléseinek időleges kapcsolatai feltételes reflexláncolatokká, ezek pedig dinamikus sztereotipiákká válnak. Ez a dinamikus sztereotípiák most már mint belső vezérlés irányít, s ezt nevezzük szokásnak. A szokás ugyanis — ennek ismételt hangsúlyozását fontosnak tartjuk — az a tendencia, vagyis belső kényszerítés, hogy bizonyos automatizált műveleteket, indító jelzésre, a tudat vagy akarat bekapcsolása nélkül elvégezzünk.

A fegyelmezett magatartás szokásai kialakításának időzítése miatt azt is tudnunk kell, hogy az önuralom automatizációjánál szereplő szokások képzésének már a legkorábbi gyermekkorban meg kell kezdődnie. Tulajdonképpen ide tartoznak a *csecsemők* életrendjének beidegződései is, de ezek főként még a szervek feletti uralom megteremtését célozzák. Azonban már a magatartásbeli önuralom automatizációi kondicionálásának alapjaként tekinthető a 8—10 hónapos csecsemő olyan nevelése, (s ennek továbbfolytatása a második életévben), amely az engedelmesség szokásának kialakítását kezdi meg. Itt az alkalmazkodás automatizációjáról van szó. Az anya, ha valamilyen tevékenységre felszólítja a gyermeket, (»add ide!« »jőjj ide!«) nem várja meg a gyermek spontán tevékenységét, hanem azonnal maga végre is hajtja, végrehajtatja azt a gyermekkel (elveszi a kívánt tárgyat a kezéből stb.) — írja Várkonyi. [6] Bár Várkonyi ebben a művében — más helyütt — a »feltételes reflexek tanának bírálata« címmel [7] az idealista lélektani szemléletet védelmezi a pavlovi tanokkal szemben, fenti példában igen kitűnő illusztrációját adja a kondicionálásnak. Itt ugyanis nem történik más, mint az, hogy az »add ide« hangcsoport, mint semleges inger többször együtt szerepel az ugyanakkor bekövetkező mozgással (csörgő elvétele), mint reakcióval, s bizonyos számú társítás után az »add ide« hangcsoport az időleges idegkapcsolatok törvényei alapján kiváltja a mozgást, vagyis a gyermek »magától« odanyújtja a kívánt tárgyat. Értelmes, akarati viselkedésről itt nem lehet szó, mert a csecsemő még nem ismeri az »add ide!« beszédbeli értelmét. Ez előtte csak egy olyan hangcsoport, amely egészében jelentkezik előbb mint semleges, később

mint felételes inger. Kondicionálásról van tehát itt szó, mert a gyakorlás csak akkor eredményes, ha előbb hangzik el az »add ide!« fel szólítás, ill. hangcsoport, majd azonnal nyomon követi a mozgássor végrehajtása, ami a kondicionálás egyik fontos kritériuma.

Ez a kondicionálás látszólag nincs kapcsolatban az önuralommal, mint magatartási formával, de csak látszólag, mert ugyanennek a szoktatásrendnek későbbi eleménél az engedelmesség nem utasítás végrehajtását, hanem bizonyos tilalmak betartását jelenti; ekkor már önuralomról beszélhetünk. Pl. az anya azt az utasítást (tilalmat) adja a terítés közben körülötte tipegő kislányának: »Nem szabad a késhez nyúlni!« Ebben az esetben a kisgyermeknek le kell küzdenie azt a vágyát, hogy a csillogó szerszámot érintse. Természetesen ez csak akkor fog sikerülni, ha az anya — megfelelő nevelési eljárással — a kisgyermekben megfelelő gátlást épít ki. Ha a kisgyermek le tudja küzdeni belső ösztönzéseit és vágyát, az óhajtott cselekvést nem teszi meg, akkor itt már olyan önuralomról tesz tanúságot, amely bizonyos mértékben tudatos, de még nem az akarat által vezérelt, hanem a cselekvésben szereplő automatizált elemek határozzák meg irányát. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy a kisgyermek a tilalom első elhangzásakor még nem engedelmeskedik, csak bizonyos »szoktatás«, többször is megismételt és ellenőrzött követelés, tehát kondicionálás után. Ekkor sem azért, mert értelmileg belátta a késsel való játék veszélyességét, hanem mert kiépültek idegrendszerbeli gátlásai ezen »tilalmas« cselekvéssel szemben.

Az önuralmat jellemző gátlás-rend természetesen akkor is szerepelhet, ha az utasításban csak burkoltan jelentkezik a tilalom. Pl. az anya a lakásból való távozásakor azt az utasítást adja kétéves kislányának: »Ülj ide a szőnyegre és játsszál itt, amíg visszajövök!« Ebben az utasításban a sorok között benne van, hogy »ne távozz el addig a szőnyegről!«, »ne hagyd el a szőnyeget!«, tehát tilalom is. Ha a kisgyermek esetleg megunta a rendelkezésre álló játékszerekkel a játékot, amíg az anya visszajött, a benne kialakított gátlásrenddel elérhetjük azt, hogy ekkor sem szegi meg az utasítást. Esetleg elalszik a szőnyegen, de nem távozik el onnan. (Az ilyen gátlásrend kialakításával sok kisgyermek-balesetet megakadályozhatnának a szülők!) Nyilvánvalóan a fenti példában sem beszélhetünk olyan akarat cselekvésről, ahol a motívumok harcát értelmi belátáson alapuló elhatározás dönti el, hanem olyan gátlásrend szerepéről, amely lényegében az automatizációk közé tartozik. A gátlás-rend, mint automatizáció a dinamikus sztereotípiá vezérlési elvei alapján működik, s természetesen bonyolultan ágyazódik be a cselekvés tudatos elemei közé.

Ezek az óvodáskor előtti kondicionálások igen jelentősek a későbbi, óvodáskori és iskoláskori, szokások kialakításának szempontjából is. Ha ezekre az alapokra építeni lehet, akkor zökkenőmentes az óvodák és iskolák munkája, viszont, ha az önuralom ezen elemei hiányoznak, igen sok nehézséget, zavart jelentenek az óvodai és iskolai nevelésben.

Ha tovább akarjuk követni az önuralom automatizációinak fejlődését az óvodáskorban, az egész óvodai vagy óvodáskorú családi nevelést elemeznünk kellene. Erre jelen értekezésben módunk nem lehet, ennek a

nevelésnek tehát csak egy területét világítjuk meg. Ez a gyermeki játék szerepe a viselkedés automatizációinak kiépítése terén.

Abból kiindulva — ami a csecsemőkori nevelés területéről elmondottakban is vezető elv volt —, hogy az automatizációk, vagyis a feltételes reflex-láncolatok és az ezekből alakult dinamikus sztereotípiák nemcsak véletlenül, esetlegesen adódó időleges idegkapcsolatok eredményei, hanem a kondicionálás tervszerűen is végezhető, olyan gyermekjátékokat is alkalmazunk a fegyelmezett magatartás automatizációinak óvodai továbbfejlesztéséhez, amelyben a gyermekek bizonyos, célunknak megfelelő cselekvéssort gyakorolnak. Ezek a cselekvéssorok olyan magatartásformát képviselnek és automatizálnak, amelyek az önuralom, vagyis a fegyelmezett magatartás szempontjából szükségesek, elengedhetetlenek.

Például a mozgás-impulzus feletti uralom gyakorlására alkalmasak azok a játékok, amelyekben a tevékenységet akkor eredményezi siker, ha már a gyermek bizonyos jártasságra, ügyességre tett szert. Építőkockával való játéknál a gyermek kezdetben nem tud házat építeni, mert hirtelen, gyors mozdulatokkal rakja egymásra az építőkockákat, eközben meglöki a már meglévő falat, s az eldől. Többszöri ismétlés során tanulja meg, hogy óvatosan, fékezett mozgással tegye a kockákat egymásra. Ezt a »gyakorlást« racionalisabbá tehetjük, ha figyelmeztetjük a hiba okára és megmutatjuk a helyes, szabályozott mozgást. Természetesen ezután még további gyakorlás szükséges, míg a mozgás idegpályái megfelelően bejáródnak. — Nagyobb gyermekeknél alkalmas az a játékos feladat is, amelyben versenyszerűen kell a gyermekeknek színültig töltött pohár vizet elvinniök rövid távolságra (3—6 méter) anélkül, hogy abból egy cseppet is kiöntenének. Ugyanez más változatban kockákkal is játszható. Egy kis lapáton több kockát kell egymásra rakva vinni rövid távolságra úgy, hogy a kockák egymásról vagy a lapátról le ne essenek. A gyermekek nagyon élvezik ezt a játékot, s ha versenyszerűen játsszák, nagyobb gyermekcsoport nevelődik együtt. Ezen játékoknál az egész mozgásrendszerük feletti, kezdetben tudatos és izom-, valamint akarati erőfeszítéssel történő művelét bizonyos gyakorlás után automatizálja nemcsak az izommozgás-koordinációt, hanem a mozgássorozat összerendezettségének egyéb elemeit is. Megfigyeléseink szerint, amelyet ezen játéktevékenységnek az idegrendszer-típus vizsgálata közbeni alkalmazásánál tettünk [8], igen alkalmas ez a játéktevékenység a mozgás-impulzusok feletti uralom, a megfelelő gátlásrendszerből álló fékezés készségének kialakítására még az iskoláskorban is.

Az emocionális-impulzus feletti uralom már az előbbi játékformákkal is gyakorolható. Az építőkockával való építés kezdetben gyakori sikertelensége kedvetlenséget, bosszúságot, néha dühbe forduló ingerültséget vált ki a legtöbb gyermekben, s ennek leküzdése előfeltétele a további sikeres játéknak, s a végül is sikerre vezető további próbálkozásoknak. Ennek az emocionális akadálynak a leküzdésében már szükséges a nevelő (óvónő, anya stb.) bekapcsolódása, buzdítása, bátorítása. A kockahordás játéka, különösen az idősebb (5—8 éves) gyermekeknél a nevelő közreműködése, buzdítása nélkül is eredményes az önuralom kiépítése szempontjából. A versenyben való győzelem vágya a legtöbb gyermeket arra készíti, hogy leküzdje bosszúságát. Megfigyeléseink szerint a

gyermekek ezt kompenzálják, átviszik a kockák szidalmazásába, fenyegetésébe. Még jelentősebbek azok a társasjátékok, amelyek különféle néven (lóverseny, hegymászás, várostrom stb.); de ugyanazon elgondolás szerint, akadályversenyszerű játékot képviselnek. Itt kockadobás alapján haladnak előre a játékosokat képviselő figurák a mezőny megszámozott útvonalán, s több akadály a visszavonulásra, megállásra, újrakezdesre, kedvező hely pedig a gyorsabb előrehaladásra ad lehetőséget. Találóa nevezte el ennek a játéknak egyik fajtáját készítője »Ember ne mérgeződj!« játéknak, mert valóban az emocionális önuralom gyakorlására ezen típusú játékok igen nagy lehetőséget nyújtanak. Ha a játékosok valamelyike túlságosan mérgeződik, esetleg sírvafakad; mert újra kell kezdenie, vagy mert nem ő győzött, a többiek legtöbbször kinevetik. Ettől való félelem vagy nemesebb ösztönzésből származó akaraterő készíti a gyermeket ingerültsége fékezésére, s ez a tulajdonság olyan szokássá, »második természetévé« válhat, melyben éppen szokás-jellege folytán már automatizált elemek is vannak. — Még további lehetőséget adnak az önuralom gyakorlására azok a csoportos játékok, amelyekből a gyermekek kizárják azt, aki önző, vagy nem tartja be a játékszabályokat. Hogy a gyermek játszasson, kénytelen alkalmazkodni, s ez később jó szokásává is válhat.

Ezzel az önuralom olyan elemeihez értünk, amelyek már a tudat, az akaraterő, sőt jellemvonás-jellegű önuralmi elemek kialakítását jelentik. Sok játék van, amely erre is alkalmas. M. V. Vdovina óvónő számol be arról [9], hogy amikor a gyermekek hadijátékot játszottak, s egy kis szék volt a harckocsi, a gyermekek veszekedni kezdtek, mert mindegyik maga akarta a harckocsit vezetni. Mikor az óvónő rámutatott arra, hogy a katonák bajtársak, akik mint testvérek megegyeznek, a gyermekek — mivel szerettek volna az általuk megcsodált katonákra hasonlítani — maguk is megegyeztek. Egyiküket engedték a »kormányhoz«, a másik a »géppuskához« ült, s megállapodtak abban, hogy ezeket a szerepeket cserélgetni fogják. Így rendezték vágyaikat egy nemesebb cél irányában. A kitartás és bátorság jellemvonásait fejlesztő játékokban is vannak olyan elemek, amelyek az önuralomban is szerepet játszanak. Amikor a gyermekek katonásdit játszva elesnek, megütik magukat és sírni kezdenek, igen gyorsan abbahagyják a sírást, ha hivatkozunk arra, hogy a katonák nem sírnak. Amikor sportjáték közben nem merik átugrani az alacsony gerendát, leküzdik félelmüket, ha a bátorság példáit állítjuk elébük.

Természetesen ezekben az esetekben már sokféle nevelési cél és eredmény összeszővődése figyelhető meg, de kétségtelen az, hogy ezek segítségével is gyakoroltathatjuk az önuralom kialakítását. Itt is érvényes, hogy a kezdetben tudatos és akaratlagos cselekvések egyes elemei automatizálódhatnak, s ezek a továbbiakban elősegítik, megkönnyítik a tudatos önuralmat.

Az iskolába lépő gyermeknek már bizonyos magatartásbeli automatizációkkal kell rendelkeznie, s ezeket meg is szeresheti erre az időre, ha a szülők és az óvodák az eddig említett nevelési feladataikat teljesítik.

Az általános iskolában azután folytatódik a mozgás feletti önuralom

kialakításának művelete. Sajnos ma még ez nem általános és nem tervszerű minden tanítónál.

Az iskolában jelentkező önuralom egyik megnyilvánulása az, ha a tanuló a belőle önkéntelenül kibuggyanó hangos megjegyzéseket, a tanítás menetébe való engedély nélküli beleszólást leküzdí. Közismert jelenség az ún. »kórus-felelés«, amely nemcsak a fiatalabb tanulókból álló osztályban figyelhető meg. A kórus-felelés okozta zűrzavar kiküszöbölésére, illetve megelőzésére alkalmazzák a kézfeltartással való jelentkezőt. Igen sok tanító munkatapasztalata bizonyítja azt, hogy még ezen egyszerű magatartási szabály keretén belül is, milyen nehéz a tanulókat önuralomra nevelni. A tanítók különböző ötletek, érdekes gyakorlatok segítségével igyekeznek a kis tanulóknak kiépíteni a jelentkezés szokásának automatizációját. Gábor Mihály tanító kartársunk például a következőképpen számolt be erről a gyakorlásról: »Az állandó közbeszólások túlságosan zavarták a tanítás menetét, s erősen törve a fejem, hogyan lehetne tanítványaimat önfelegylemre szoktatni, mentőötletem támadt. Látjátok — mondom nekik — a beszéd is olyan, mint a vízfolyás. Hiszen a szólásmondás is azt mondja, olyan folyékonyan beszél, mint a vízfolyás. Amint a vízcsapot el kell zárni, hogy el ne árhasson a víz bennünket, úgy kell a ti szájacskátoknak is csukva lenni időnként. Ha ti vízcsapok lennétek, s a 42 vízcsapból egyszerre kezdene a vízáradat folyni, mindnyájan eláznánk. — Meg is egyeztünk rögtön, hogy ők »vízcsapok« lesznek, és nem engedik, hogy árvíz legyen. Tetszett is nekik ez az új szerep, s állták is vitézül. A tanítási munka folyamatának sodrában néhányszor kiestek ugyan szerepükből, s ismét megindult a közbeszólások áradata, de tréfásan kétségbeesett felkiáltásomra: »már megint csuromvizes vagyok« észretértek. Így gyakorolgtattuk, míg végül hozzászoktak, hogy jelentkezzenek, amikor mondani akarnak valamit.

Sok példát, ötletes eljárást említhetnénk még, de valamennyinek jellemzője, hogy bizonyos idő kell a cél eléréséig, amelynek folyamán rendszeresen folyik a szabály betartásának gyakorlása, vagyis kondicionálás szükséges. A szellemes hasonlatok a kisgyermek előtt is világossá teszik a szabály értelmét. Akarja is ezeknek betartását, de ez megfelelő automatizációk kiépülése nélkül még nem megy. Különösen olyan munkafolyamatok közben, amelyek érzelmileg erősen megragadják a tanulókat, felkeltik érdeklődésüket, tudatukat a tevékenység tartalma felé fordítják. (Vö. legelső példánk.)

Bár már pedagógiai közhely, de a legtöbb iskolában mégsem ügyelnek eléggé erre, hogy csak akkor lehet eredményes gyakorlásról szó, ha a nevelők tevékenysége összehangolt. Nagyon sok esetben az önuralom automatizációinak kiépítése még nem fejeződött be az általános iskola alsó tagozatában, de a felső tagozat tanárai, egyrészt azért, mert nem ismerik az alsó tagozat tanítóinak nevelési munkáját, célkitűzéseit, elért eredményeit, másrészt azért, mert az egy osztályban tanítók sem hangolják össze saját nevelőmunkájukat, nem folytatják az alsó tagozatban megkezdett munkát. Így ez az V. osztályban már törést szenved. Ez is köztudomású tény, amely igen sokszor panasz tárgya általános iskolai nevelési értekezleteken, csak az orvoslás fenti egyszerű eszközét,

a nevelési munka összehangolását nem akarják igénybe venni. A szocialista nevelés legfőbb módszere a közösségi nevelés, de iskoláink nagy részében az egyéni módszerek alkalmazása annyira meggyökeresedett, hogy az egymás módszereinek összehangolására való ösztönzés még igen nagy ellenállásba ütközik. Előfordult, hogy egy alsótagozati osztályban (II. osztály) több hónapig szükségessé vált az, hogy a hiányzó tanítót a többiek kéthetenként felváltva helyettesítették, s az ez idő alatt tartott szülői értekezleteken a helyettesítők egymásnak ellentmondó követelésekkel léptek fel a gyermekek magatartását illetően. Ilyen iskolákban nem csodálható, ha a gyermekekben nem tudott kialakulni megfelelő fegyelmezett magatartás.

Az önuralom iskolai nevelés során történő kialakítása, tehát szükségessé teszi, hogy tudatos és tervszerű munkával szervezzünk olyan gyakorlatokat, amelyekben a magatartás szokásai (automatizáció) kondicionálódhatnak. Abból a tételtől kell kiindulnunk, hogy csak ott lehet a fegyelmezettséget, az önuralmat kialakítani, ahol gyakorlásnak lehetőségei vannak.

Nincs módunk arra, hogy a továbbiakban a gyakorlás sokféle lehetőségeit részletezzük. Szükségesnek tartjuk azonban kiemelni azt, hogy helytelen meg gondolásokból kiindulva egyes iskolák nevelői azokat az alkalmakat is elmulasztják, amelyek önként adódnak. Ilyen például a tanterem tárgyaival kapcsolatos bánásmód. Az egyik szovjet tanítónő [10] megfigyelése szerint az a tény, hogy az ablakokban virágok vannak, a padokon pedig tintatartók vagy virággal teli poharak, arra készíti a tanulókat, hogy óvatosan hajtsák fel a padot, és lassan üljenek le. A tanulók a tanítási óra előtt sem rendetlenkedhetnek, nem hancúrozhatnak, mert leverik ezeket a tárgyakat, tehát kénytelenek mozgásaik felett uralkodni.

Ezzel szemben van olyan iskolánk, ahol egyes osztályok tanulói még jó időben sem mehetnek le óráközi szünetekben az udvarra, mert azon az udvarrészen, ahol ők tartózkodhatnának, nagy kupacokban szemet tárol az iskola, s a nevelők attól félnek, hogy ha a tanulókat oda leeresztik, szét fogják rugdalni a szemet, vagy bepiszkolják ruhájukat.

Van olyan iskola is, ahol — látogatók érkezésekor — nem engedik a tanárok, hogy a látogatóknak a tanulók hozzanak széket más termekből, mert eközben »kiütik egymás szemét«, vagy »levernek valamit«.

Egyes igazgatók nem engedik, hogy az úttörő foglalkozásokat idősebb tanulók irányítsák nevelői felügyelet nélkül, mert így a tanulók rendetlenkednek.

Folytathatnánk még a példák sorát. Mindezekben a túlzott aggályoskodásokban a nevelői kockázattól való félelem jelentkezik, amely egyik legkárosabb jelenség pedagógiánkban. Már Makarenko hangsúlyozta, hogy a nevelés teremtő, alkotó munka, s mint ilyen, nem mondhat le bizonyos ésszerű kockázatról. Az önuralom, a mozgásimpulzusok és általában a mozgásfolyamatok felett való uralkodás, érzelmeinken és vágyainkon való uralom csak akkor fejlődik ki, ha a tanuló olyan helyzetekbe kerül, amelyekben ezekre szükség van. Az uralom kezdetben természetesen hiányos, nehézkés, nevelői ellenőrzés, ösztönzés, a tudat és akaraterő komoly igénybevételével következik csak be, de a

gyakorlás bizonyos stádiumában már egyes elemei automatizálódnak, s maga a tudatos magatartás is könnyebbé lesz.

Befejezésül ismételtén hangsúlyoznunk kell azt, hogy nagy jelentősége van a fegyelmezett magatartás kialakításában a viselkedés automatizált elemeinek. Nemcsak maguk a nevelők, hanem igen sok, a kérdéssel elméletileg foglalkozó szakember sem veszi kellőképpen figyelembe az önuralomra nevelésben az automatizációk szerepét. A tudatosságra törekszenek csak, a tudatra igyekeznek csak hatni, s ha — a gyakorlás kevés száma, vagy a kondicionálás szabályainak figyelmen kívül hagyása miatt — ez nem vezet eredményre, olyan megállapításokat tesznek, hogy »a tanulók nem mindig vonatkoztatják magukra a többi tanulóhoz, vagy az egész osztályhoz intézett követelményeket«, »nem tudják, hogyan kell helyesen cselekedniük, elfelejtik azt« stb. [11] A magyar pedagógiai szakirodalomban legutóbb Borbély András és Durkó Mátyás [12] foglalkoztak a szocialista fegyelem megtéremtésének kérdésével egy nagyobb szabású munkában, de a fegyelemzett magatartás szokásainak kérdését csak röviden érintették, nem emelve ki az automatizációk jelentőségét olyan mértékben, amint azt a fegyelemre nevelés terén kialakult nevelői gyakorlat — tanulmányunk bevezető részében említett — eltorzulása szükségessé tenné. Az egyes életkori szakaszok nevelési kérdéseinek vizsgálatában [13] a gyakorlati nevelőmunka elemzése is csupán az érzelmekre hatás, sugalmazás, példaadás, jutalmazás, büntetés módszereinek szerepét fejtegeti, s már igen korán (2—3 éves korú gyermekeknél) a gyermek »ösztönös törekvése«, s akarati életének nevelése vonalán tárgyalja a fegyelmezett magatartás kialakításának kérdését. Még a fékezettséggel kapcsolatos izgalmi és gátlási folyamatok közti egyensúlyról szóló Arjamov idézet [14] is az akaraterő kifejlesztésének alapján szemléli az önuralom kialakulását.

Fentiekkel kapcsolatban hangsúlyoznunk kell, hogy a legteljesebb mértékben elfogadjuk azt, hogy a szocialista fegyelem lényege a tudatosság. Azt is, hogy már igen korán (3. életévtől kezdve) komoly akarati produkciókra képes a gyermek, tehát a fegyelemre nevelés tudatos elemei már itt is megjelenhetnek, sőt meg is kell jelenniük. Azonban ismételtén ki kell emelnünk a *tudatosság és az automatizációk arányának életkori fejlődés alapján történő figyelembevételének fontosságát*, s ezenkívül azt, hogy *a korai gyermekkorban különösen, de az iskolás korban is nevelési gyakorlatunkban fokozott mértékben figyelemmel kell lennünk az automatizációk kifejlesztésére.* — Ennek a tervszerű folyamatnak nevelésméleti és nevelésmódszertani kidolgozása fontos feladata a pedagógiai kutató munkának. Tanulmányunk ennek kívánt szerény kezdő lépése lenni.

JEGYZETEK:

[1] Várkonyi H.: A gyermek testi és lelki fejlődése, Országos Közokt. Tanács Bp. 1942.: 124.

[2] Тыеплов: Pszichológia. Tankönyvkiadó Bp. 1952. 143—146.

[3] A. Levsin: A fegyelemre nevelés. Народноје Образованије 1956. 6. sz. 52—59.

- [4] *Makarenko*: Válogatott pedagógiai tanulmányok. Új Magyar Könyvkiadó, Bp. 1950. 92—225.
- [5] *Vincze László—Vincze Flóra*: A gyermek fejlődésének és nevelésének kérdései. SZ. N. K. 88. sz. Tankönyvkiadó V. 1955. 150.
- [6] *Várkonyi* i. m. 70.
- [7] *Várkonyi* i. m. 34—37.
- [8] *Zsámbéki L.*: A temperamentum (idegrendszer-típus) néhány alapvető vonásának kísérleti lélektani vizsgálatá általános iskolai tanulóknál. Szegedi Ped. Főisk. Évkönyve 1957. 345—369.
- [9] Óvodai gyermekjátékok. (cikkgyűjtemény) SZNKK 11. sz. Közokt. Kiadó Bp. 1951. 57.
- [10] *T. N. Kalecsic*: Az elsőosztályos gyermekek fegyelmezettségre neveléséről. Szovjetszkaja Pedagógika 1951. 1. sz. 5.
- [11] *Kalecsic*: i. m. 14.
- [12] *Borbély András—Durkó Mátyás*: Jutalmazás és büntetés a szocialista fegyellem megteremtésében. Tankönyvkiadó Bp. 1957. 67.
- [13] *Borbély—Durkó*: i. m. 173—175.
- [14] *Borbély—Durkó*: i. m. 176.

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ АВТОМАТИЗИРОВАННЫХ ЭЛЕМЕНТОВ ПОВЕДЕНИЯ В ОБРАЗОВАНИИ ДИСЦИПЛИРОВАННОГО ПОВЕДЕНИЯ

Л. Жамбеки

Специальная педагогическая литература мало занималась значением автоматизированных элементов дисциплированного поведения, хотя они с одной стороны делают возможным рождение самообладания там, где способность сознательного и волевого усилия появляется ещё в малой мере, с другой стороны разгружают сознание. Труд автора подчёркивает значение того, что нужно обращать внимание на пропорцию сознательности и автоматизации при образовании самообладания и указывает на то, что воспитание на дисциплированное поведение нужно рассматривать перспективно, и в разрешении появляющихся здесь воспитательских задач необходима совместная планомерно-согласованная работа некоторых воспитательных заведений.

ROLLE UND BEDEUTUNG DER AUTOMATISIERTEN ELEMENTE DES BETRAGENS IN DER ERZIEHUNG ZU DISZIPLINIERTER AUFFÜHRUNG

von

L. ZSÁMBÉKI

Die pädagogische Fachliteratur hat sich wenig mit der Bedeutung der automatisierten Elemente des Betragens beschäftigt, obzwar diese Elemente einerseits das Entstehen der Selbstbeherrschung ermöglichen, auch wenn sich die Fähigkeit zu bewußter, gewollter Willensanstrengung erst in geringem Maße zeigt, andererseits aber das Bewußtsein entlasten. Die Studie hebt die Wichtigkeit dessen hervor, daß bei der Ausbildung der Selbstbeherrschung das Verhältnis von Bewußtheit und Automatisation berücksichtigt werde, und weist darauf hin, daß man die Erziehung zu diszipliniertem Betragen zu perspektivisch zu betrachten hat. Die Lösung der sich hier ergebenden Erziehungsaufgaben fordert die gemeinschaftliche und planmäßig zusammengestellte Arbeit mehrerer Erziehungs-Institutionen.